

МЕТОДИЧЕСКИ ПРОЕКТ ЗА ИЗУЧАВАНЕ НА САФО В VIII КЛАС

Людмила Берковска

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. Текстът конципира методическото проектиране като фундаментална дейност, прицелена към организиране на ефективен учебен процес. Предлага един възможен проект за изучаване на старогръцка лирика и на стихотворението „Любов“ на Сафо в VIII клас. Неговите основания са многопосочни: стандартът за учебно съдържание по литература и съответната му учебна програма в VIII клас; ясно осъзнатата проблематичност на традиционните представи за знанието като предварително готово за ученика, негов пасивен получател; конструктивистката идея за социалното конструиране на знанието в диалогична учебна среда, участниците в която са равнопоставени като субекти; концепцията за четивна грамотност и литературна компетентност; за способите, чрез които се развиват.

Keywords: methodical projection; Literature standard and curriculum; knowledge; literacy; competence; ancient Greek poetry and Sappho as objects of methodical projections

Методическото проектиране е фундаментална дейност, прицелена към организиране на ефективен учебен процес. То е свързващо звено между теорията и практиката. Обектите на методическото проектиране са от различен порядък – образователни стандарти и учебни програми, методически системи, процеси, конкретни уроци, ситуации...

Методическият проект за изучаване на Сафо в VIII клас има за отправна точка новия стандарт за учебно съдържание и съответната му учебна програма по литература; ясно осъзнатата проблематичност на традиционните представи за знанието като предварително готово за ученика, негов пасивен получател; конструктивистката идея за социалното конструиране на знанието в диалогична учебна среда, участниците в която са равнопоставени като субекти; концепцията за четивна грамотност и литературна компетентност и за способите, чрез които те се развиват.

Институционалните документи задават както „входа“ (предметното съдържание), така и „изхода“ (образователните резултати). Проблем обаче е твърде об-

щото разписване на знанията (нямаме предвид техния обем, а дълбочина). Знанията не са конкретизирани и детайлизирани, а така учебният процес се лишава от необходимите **когнитивни** инструменти за постигане на социокултурните, литературните и комуникативните компетентности. Институционалният проект за Сафо например изисква разпознаване на родовите характеристики на лириката в нейния текст „Любов“ и тълкуването му с оглед на същите тези родови характеристики. Към тях с основание са добавени и културно-исторически характеристики. В същото време е зададено едноединствено понятие – *лирика*, при това неоперационализирано в съответствие с употребата му в VIII клас. Литературните похвати, тропи и фигури, чрез които може да се идентифицират специфичните начини за въздействие, са пропуснати. Компликациите се усилват заради липсата на стандартизирани оценителски средства за степента на овладяност на учебното съдържание, а знаем, че оценяването има по-важна от сумативната функция, а именно – да подкрепя индивидуалния прогрес на ученика.

Предложеният проект за изучаване на Сафо поставя ученика в активна позиция не на учен от учителя, а на *учещ се* чрез четенето и осмислянето на писмени текстове. Мислим четенето като конструктивен и интерактивен процес, който в час може да се случва в диалогична учебна среда. В нея „грамотният“ читател активно изгражда значения, рефлектира над прочетеното, включва се в малкото съобщество на читатели. Четенето е акт на придаване на значение, на смисъл и ценност. Книгите, уроците нямат значение за учениците, докато те самите не им го придадат. И нито книгите, нито уроците могат да предопределят значението, което ще им бъде присвоено. Чрез обратна връзка и формиращо оценяване учителят може само да насочва към коректни, обосновани чрез текста избори, но и те подлежат на множество интерпретации. Всяко изработено значение остава открито за безкрайно преозначаване. Не съществува единна точка, в която (субектното) пораждане на смисъл от множествения читател да спре, да добие статут на окончателен. Ролята на учителя в тази ситуация е да инициира и организира четенето и писането като речеви дейности, чрез които ученикът става дееспособен, т.е. компетентен читател.

Върху тези теоретико-методологични основания се полага методическият проект за Сафо. Той включва 3 основни части: 1) конструиране на знания за спецификата на старогръцката лирика; 2) знания за Сафо в житейското и културното пространство; 3) аналитичен прочит на стихотворението „Любов“. Предложени са текстове (откъси от научни изследвания; специално конструирани за целите на проекта текстове), задачи и въпроси за работа с тях, за изследователска и творческа дейност. Проектирани са контекст и дейности за активно конструиране на знания. Учениците интерпретират нова информация/нови факти, задействат предишните си знания (за епос, за лирика – VII клас). В този процес разбирането на новата предметна материя е функция на нейното конструиране и трансформиране, а не просто на придобиването и

запомнянето ѝ. Освен това ученето, което надгражда предишните знания на учениците, спомага не само за трайното им овладяване, но и за развиването на интереса и мотивацията на учениците.

Учителят може да избере само някои от предложените откъси, да съобрази нивото на тяхната трудност със своите ученици. Той преценява дали всеки ученик ще работи самостоятелно, или задачите ще се изпълняват в малки групи и в какъв режим на учебното време. **Най-важно е да се достигне до краен продукт (текст, таблица, малък творчески проект), защото той е изявата на компетентностите.** Прочитът на стихотворението „Любов“ може да се използва като текст, с който учениците да работят (да се организира дискусия около гледната точка на неговия автор, да се потърсят други аргументи за/против по поставени в интерпретацията проблеми, да се открият въпросите, които движат интерпретацията...), или като отправна посока на питането за текста в часа.

1) Специфика на старогръцката лирика

Задачи:

Предлагаме ви откъси от значими изследвания на старогръцката култура и лирика. Името на автора е посочено след тях. Задачите са към конкретни (номерирани) абзаци.

1. Представете в таблица разликите между съвременната и античната литература (текстове 1 – 3).

2. Как влияе начинът, по който се разпространява словото, върху човека от различните културни епохи? Коментирайте например как се е възприемало и помнело то в древността и как – днес, в дигиталната среда.

3. Според текст 4 „литература“ и „словесност“ са или не са контекстови синоними? Дайте аргументиран отговор.

4. Посочете поне три разлики между античната и съвременната лирика (текстове 5 – 7).

5. Въз основа на текст 8 определете какви нови, специфични възможности открива лириката пред човека. За какво говори лириката, кои са нейните теми?

6. Коментирайте обвързаността между промените, които с времето настъпват у човека, и развитието на лириката (текстове 8, 11, 17). Съпоставете епос и лирика (чрез таблично представяне на информацията или в 1 – 2 абзаци).

7. Каква е разликата между (епическия) певец и лирическият автор (текстове 13 – 20)?

1. Нашата съвременна литература е акт на индивидуален прочит на литературен текст, при който той става литературно произведение за всеки отделен четящ, докато старогръцката литература е акт на обикновено еднократно устно възприемане от празничен колектив на словесно-музикална партитура, при което тя се превръща в произведение на изкуството за всички присъстващи в този момент на устно възприемане.

2. В античното време „Илиада“ се слуша по време на празници... винаги заедно с други слушащи; винаги не когато и да е и където и да е, а на празници и празнични плацове или по време на празнични събирания у дома, където пак слуша не един отделен разбиращ, а малко разбиращо множество.

3. В гледната точка на тогавашната култура вниманието е насочено не към (записването на) самите книги и цялостното творчество на поетите, а към устното възприемане на стиховете им. Още по-малко се изпитва интерес към целостността на всички творчества, която наричаме днес старогръцка литература.

4. Старогръцката литература е предимно поезия... Казано по същество, тя е не литература, а словесност, в която отделните словесности са недостатъчно свързани. Никъде другаде тази недостатъчна свързаност не личи по-добре, както в областта на архаическата лирика.

5. **Лирика** означава поезия в различни размери, пята или припявана речитативно в съпровод на лира. Със следните уточнения. Първо, че лирата е ползван и в училище по-прост струнен инструмент, при публичните изпълнения той обикновено е китара. Второ, че съпроводът може да е и на флейта. Трето, че това, което се изпълнява, може и да се рецитира без припяване и музикален съпровод. И четвърто, че има и лирическа поезия, епиграмата, която не се изпълнява, а се пише върху предмет и надгробен паметник и само се чете. Така че мълчаливият прочит, голямата контекстова стихия на съвременната литература, е все пак налице в архаическата лирика. Не се реализира обаче онова, което става в Новото време – да се чете наум. Дори когато четат сами, което е нещо рядко, античните хора четат на глас.

6. И когато само се рецитира, лирическият текст не е сам по себе си, както е за нас в нашия навик текстът да бъде написан и преносим където и да е. В епохата на елинската архаика лирическият текст е контекстово устно свързан с определен празник. Единственото изключение отново е епиграмата. Всички други лирически текстове са свързани с празници. Което означава, че ползват задавана от празника смислова нагласа.

7. Соловите стихотворения на Сафо позволяват да се предположи култово празнуване на Афродита в женска аристократическа среда. Соловите стихотворения на Алкей карат да се мисли, че са се изпълнявали на мъжки вечерни пирове. Повече знаем за празниците, организирани по градове, за честването на победители на общогръцките състезания, за което поети, като Симонид и Пиндар, вече в ранната класика, срещу значително заплащане съчинявали хвалебни хорова песни. Но така или иначе, в тази устна среда текстът е бил сигурно закачен за празнично протичане, от което черпел немалък дял за своя смисъл.

8. Този лирически смисъл става по-конкретен в темите на лирическото съдържание. Никъде другаде като в **архаическата лирика** не се откриват толкова изживявания на природни картини, нито толкова конкретно представяни общувания с близки хора във всички отсенки на любов, приятелство, прекарване на време, кавга, омраза и завист. **Лириката** е мястото за изразяване на всякакви лични грижи, хрумвания и вънления, свързани с един живот на обикновеното заедно, който не се регистрира дру-

гаде. Лириката третира и онова, което занимава днес конкретното политическо мислене – патриотичното настроение, гражданските размирици, уреждането на полиса и воюването в определена мисия.

9. Във всеки случай на него, на този започнал да се образува, но все още неоформен лирически род трябва да се отдадат и диалогичното лирическо говорене – това, че поетът съобщава на друг онова, което изпитва и мисли, и по-рядкото монологично разговаряне със себе си. Още повече че **лирика означава казване-говорене на конкретен човек в конкретна ситуация тук и сега.**

10. Това определяне чрез времето... не изключва мястото. В лириката то е най-напред **конкретното място на този празник.** Такава конкретност е и **въобразеното място** в лирическия текст, чрез което в текста се говори за външно подобно място. В това е и **особената характерност, която различава лириката от епоса.** Епосът развива винаги фон на голям по-пълнен свят, а заедно с него тематизира и универсалното, и вечното. Докато в лириката голямото и универсалното са допустими само като моментни зървания и ценностни аргументи.

11. Развитието на лириката зависи косвено от наличието на подвижни индивиди в епохата на архаиката и от тяхната по-лична, по-ниска и приближена до реалното всекидневие гледна точка към света. И все пак този индивидуален поглед сега е много по-слаб от този в елинистическата и римската лирика. Архаическият лиризъм се бори по-скоро за гледната точка на една или друга малка общност – полисна, съсловна, на другарски кръг или тиас за общ култ, какъвто е случаят при Сафо. Освен че тази общност е малка, в границите на лириката нейните грижи се разглеждат пряко и открито, един вид ниско и по-прозаично, отколкото върши това епосът. Но лириката също произвежда по-висок и всеобщ поглед към света – този на хоровата лирика, и той неслучайно се влива в комплексното високо слово на драмата.

12. Лириката се отличава от епоса още във фолклорната си форма. Докато той имитира големите междуплеменни празници в Елада, техните обеми и висока проблематика, жанровете на лириката следват модела на по-малки празници. Затова те са склонни към по-нисък тон и третиране на по-реални проблеми. Епосът работи с високи герои, много лирически жанрове допускат по-ниски и дори реални човешки образи. Изобщо лириката в епохата на архаиката се развива поради нуждата да се подложат на критика епическото съзнание и високата епическа реч.

Текстове 1 – 12: **Б. Богданов**

13. Лирическият автор е особен автор, той в никакъв случай не е по-късният лирически поет, нито поет въобще, а още само певец, продължител на песенната, на мусическата традиция... **тук лирическият автор се представя във формата на бог...** Гръцката лирика е свързана с култа. **Лирическият певец е форма на Аполон; и по съдържание, и по структура лирическата песен е много близка до оракула...** „Поетите“ вече не са богове, но те имат функцията на богове... Да си припомним Алкей и Сафо по вазите и да ги съпоставим с вазовите изображения на богове и герои; портрети на хора не са се рисували върху вазите. Същото въз-

приемане на поетите като богове се долавя и в измислените разкази за живота и смъртта на лирическите певци. Подобно на Афродита, Сафо се хвърля от скалата заради любовта си към Фаон, любимеца на Афродита...

14. Индивидуалността на певица не се долавя... Лирическият поет пее за себе си, но това „себе си“ е много специфично. Той почти не познава личните емоции... Присъствието на мотива „аз“ още не означава преживявания на певица. Но в същото време лирическият автор не пее вече за боговете и героите, а за човека, за себе си.

15. В най-древната поезия на Сафо авторът по-често говори в трето лице, отколкото в първо, и отделянето на автора от персонажа още не е затвърдено... Лирическият певец е вече **отделният субект**, който пее „за“ обекта...

Текстове 13 – 15: **О. Фрейденберг**

16. Тази индивидуална душевност все още не е носителка на всеобщите завладяващи чувства, а само на реакциите, когато тези чувства биват потискани. Любова не е вътрешно чувство, а дар на Афродита и Ерос. Лично е само раздвоението на чувството при нещастна любов... Колкото и съкровена да е Сафо, тя все пак не изпада в романтично опиянение пред дълбините на собственото чувство. И ако Сафо казва, че „красиво е това, което човек обича“, тя всъщност има предвид, че хората намират красотата в различни неща, но всеки е сигурен в своята преценка. Чувството никога не достига до неопределеност, а винаги има своята опора в нещо установено, което е или желано, или преследвано като цел... Силната възбуда на духа за тях все още представлява намеса на боговете, самодушевните терзания биват тълкувани като лични.

17. „Великата“ гръцка лирика... **химническата поезия се различава от епоса основно по това, че приема настоящето като напълно достойно за прослава.** Великите дела от миналото увличат не сами по себе си, а по-скоро служат да въздигат настоящето, защото гръците от архаичния период са изпитвали невъздържана радост при вида на всичко, изпълнено с живот, пъстро, настоящо.

18. **Лирика за гръците е единствено поезията, изпълнявана като песен:** хоровата песен и монодията – лирика, изпълнявана от сам певец, например песните на Сафо... Голяма част и от тези монодии, като например сватбените песни на Сафо, са впрочем само хвалебни песни в чест на богове и хора, но като съществен мотив, наред с възхвалите, **тук по-силно, отколкото в хоровите песни изпъква склонността на поета да говори за себе си.**

Текстове 16 – 18: **Бр. Снел**

19. Тогава **отделната личност, излязла извън тесните граници на родовата община на нов път, придобива нови характеристики** – отривистост на преживяванията, скиталчески и приключенски дух, анархистично поведение. С подобно изпълнено с амбиции самочувствие се отличават Архилох и Мимнерм от Йония, Алкей и Сафо от еолийския остров Лесбос и Алкман от Спарта. Всички те създават своята лирика през втората половина на VII и първата половина на VI в.пр.н.е.

А. А.Тахо-Годи

20. Според античното схващане певецът не твори сам, а само повтаря внушените му от някое божество песни. В момента, в който лее песента си, той изпада в боговдъхновено безумие.

2) Сафо в житейското и в културното пространство

За Сафо (на еолийски диалект името означава „ясна“, „светла“) се говори различно. Предлагаме ви 6 текста, които илюстрират това говорене. Прочетете ги внимателно и изпълнете задачите.

1. Към коя сфера на общуване могат да бъдат отнесени? Аргументирайте се.

2. Определете темата на всеки текст.

3. Определете как (с какво отношение, тон, стил – лексика) се говори за Сафо.

4. Какъв образ на Сафо изграждат текст 4 и 5?

5. Групирайте текстовете според начина, по който представят поетесата.

6. По колко начина се говори за Сафо? Предложете своя теза.

7. Представете в един абзац вашата представа за Сафо. Кой от начините за говорене използвахте (обективен/безпристрастен, апологичен или дискредитиращ)?

8. Изследователска задача: изберете един от недостоверните факти, приписвани на Сафо (текст 6). Например за нейното самоубийство заради несподелената любов с Фаон. Проучете информацията по тази тема и я осмислете критично. Използвайте знанията си по чуждите езици. Представете писмено резултатите от своята **изследователска работа (назовете своя текст; помнете, че тезата и аргументите са особено важни).**

1. Сафо е родена в град Ересос или Митилена. Потеклото и средата ѝ са аристократични и затова в един момент от живота си е принудена да избяга в Сицилия при размирици в родното си място. На Лесбос събира около себе си кръг от още неомъжени благородни девойки, които обучава в поезия, музика и танц и посвещава на тях някои от творбите си. От творчеството ѝ имаме изцяло запазени 2 стихотворения, останалото е достигнало до нас във фрагменти. Според античните автори то е било събрано в 9 книги. Стиховете ѝ са предимно в областта на т.нар. солова (монодическа) лирика, най-вече на любовна тема, но има и сватбени песни (епиталамии), химни и др. Влияе на по-късните римски поети Катул и Хораций. Твори на своя роден еолийски диалект, който в римско време е вече на изчезване. Затова за прочита на стиховете ѝ още отрано е необходима специална филологическа подготовка. Около магнетичната ѝ личност бързо се натрупват множество легенди. Според една от тях Сафо загива, хвърляйки се от една скала в морето заради нещастната си любов към красивия младеж Фаон.

Електронен речник на античната литература

2. **САФÓ** (Sapphó или Psáppha) – ок. VII – VI в. пр. Хр. – стр. лирическа поетеса от Ерезос (или Митилена) на о. Лесбос, видна представителка на соловата лирика. Ок. името и живота ѝ по-късно са създадени (от комедиографите) много легенди (напр. за нещастната любов към Фаон). По време на полит. размирици в отечеството е принудена да го напусне поради аристократичния си произход и да се засели в Сицилия. Завърнала се отново в Митилена, събира около себе си благородни девойки (религиозно общество, служещо на Афродита), които напътства в поезията, музиката и танца до задомяването им. На тях посвещава и част от стих. си. Поезията на С., събрана в 9 кн. (по броя на музите), включва любовна лирика, епиталамии, химни, а според антични свидетелства и елегии, епиграми, ямби. Творбите на С. са написани на еолийски диалект в различни метрически форми, най-известна от които е т. нар. сафическа строфа. В тях се долавя фолклорно влияние, не липсва и дидактичният елемент, присъщ на стр. лирика. В древността С. е почитана като десета муза, а Катул и Хораций ѝ подражават. До нас наред с многото фрагменти са достигнали цялостно само две стих. (РН)

Б. Богданов, А. Николова

3. Лирическа поетеса от Ерес, Лесбос. Родена през 42-рата олимпиада, по същото време като Алкей, Стезихор и Питак. Имала три сестри... Омъжила се за мъж на име Керкил, много богат, от Андрос; от него родила дъщеря на име Клида. Имала три другарки и приятелки – Атида, Телесипа, Мегара; и била наклеветена, че приятелството ѝ с тях не било чисто. Ученички ѝ били милетчанката Анагора, колофонката Гонгила и саламинката Евника. Написала 9 книги с лирически песни и първа изнамерила плектрона (перцето за китара). Писала е също епиграми, елегии, ямби, монодични песни.

Суда

4. Сафо – това е област на **дивното**, пълно с **чудеса**. „Загадка“, „чудо“ – казвали още древните. Тези думи са истина: загадка може да се нарече и животът, и личността ѝ, тълкувани различно. Загадка и чудо: и едното, и другото най-много от всичко подхождат на нейната поезия, без значение в колко изкривен вид е достигнала до нас. *(Има се предвид, че са запазени само две цели стихотворения и някои по-дълги фрагменти.)*

А. Бонар

5. Сафо получава най-високо признание още в древността. Поезията ѝ е включена в „**канона**“ на **деветимата лирици**, съставен от авторитетните александрийски филолози (III век пр.н.е.). Сафо е „**царицата на поезията**“ сред:

- Алкмáн (втора пол. VII в. пр. н.е.), хорова лирика;
- Алкéй (620/626 – след 580 пр. н.е.), солова лирика;
- Анакрéон (ок. 570 – 487 пр. н.е.), солова лирика;
- Стесíхор (втора пол. VII в. – ок. 556 пр. н.е.), хорова лирика;
- Ёвик (VI в. пр. н.е.), хорова лирика;
- Симонíд (556 – 468 пр. н.е.), хорова лирика;
- Пíндар (522/518 – 448/438 пр. н.е.), хорова лирика;

– Бакхилид (ок. 518 – ок. 450 пр. н.е.), хорова лирика.

Сафо е съвременница на Алкей, неин съгражданин. Също като него е изписвана върху вази – **чест, която се оказвала само на боговете и на героите**. Славата ѝ се разпространява по целия свят и управата на остров Лезбос сече монети с нейния образ.

Страбон (роден през 64 г. пр.н.е. в Амазия, днешна Турция) нарича Сафо **„чудо“, „изключително същество“** и признава с възхищение: „Не можем да си представим в никое време, колкото и назад да се върнем, друга жена, която да е способна да ѝ суперничи, макар и малко, в областта на поезията“.

В „Антология“ на Иоан Стобей (V в.) може да се прочете следният разказ: „Солон Атински чул племенника си да пее песен на Сафо и толкова му харесала, че помолил момчето да го научи на тази песен. Когато то попитало защо, Солон отговорил: „За да мога да я науча и да умра“. За Солон (ок. 634 – 559 г. пр.н.е.), известния атински законодател и поет, Сафо е **„божествена, която няма равна сред жените“**.

Сократ (469 пр.н.е. – 399 пр.н.е.) я признава за своя „наставница в любовта“. Според приписвана на Платон (427 г. пр.н.е. – 347 г. пр.н.е.) епиграма Сафо е **„десетата муза“**.

Казват, че девет са музите.

Не е вярно. Ето и десетата – Сафо,

Дъщерята на Лезбос!

Древните гърци вярвали, че най-важните сфери на живота им са покровителствани от музите (гр. *мислещи*). Те били дъщери на Зевс и Мнемозина, богиня на паметта. Живеели в горите на Парнас и Хеликон. Съставяли свитата на Аполон, който свирел на лира, а те пеели и танцували около него. Музата е богиня, извор на вдъхновението, но и „творкиня“. *Музата Сафо* започва да **въплъщава творчеството, като спонтанен и непосредствен начин на съществуване, а това е нов битиен модел за античната култура, утвърден от жената поет**.

Музите от мита са 9 на брой и повечето от тях са свързани със словесното изкуство, което само по себе си говори за неговата значима културна роля.

– Калиопа – муза на епическата поезия;

– Евтерпа – муза на лирическата поезия;

– Полихимния – муза на свещените химни;

– Терпсихора – муза на хоровото пеене и танца;

– Ерато – муза на любовта и сватбената поезия;

– Клио – муза на историята;

– Мелпомена – муза на трагедията;

– Талия – муза на комедията;

– Урания – муза на астрономията.

„Богоподобна“, „като богиня“, „муза на Ерос“, „прославяна“ и „въдъхновявана от Пиерейските музи“ – такава е Сафо в химна, който ѝ посвещава Диоскорид (3 в. пр.н.е.).

Поезията на Сафо оказва силно влияние на Катул (I век пр.н.е.), „певец на нежните чувства и страсти“. Той нарича своята любима Лезбия. Известен е латински-

ят му превод на стихотворението „Любов“ на Сафо. И Клавдий Елиан (ок. 165 – 175 г.) в своите „Пъстри разкази“ свидетелства, че Платон наричал Сафо „мъдра“. Висока оценка на нейните „божествени песни“ дава знаменитият майстор на епиграми Посейдип (III в. пр. н.е.). Тази оценка се среща в миланския папирус, открит в египетска гробница и публикуван през 2001 г. Хораций (65 пр.н.е. – 8 г. пр.н.е.) също е възхитен от Сафо и заявява, че нейната поезия е достойна за **свещено поклонение**. Сафо е вдъхновение и за Бодлер, и за Верлен, и за много други поети, които ѝ посвещават свои творби.

6. Безспорните данни за живота на първата най-значима поетеса в Античността са оскъдни и общо място в говоренето за нея стават предположенията: *навярно, може би, предполага се...* Още от III в. вкл. до днес приписват на Сафо всевъзможни биографични факти: самоубийството на Левкадската скала заради несподелена любов към по-младия от нея Фаон; връзката с Архилох, със съвременника ѝ Алкей, с Анакреон; отношенията в прословутата ѝ школа за неомъжени девойки, която тя нарича „дом на музите“. *Слухове, анекдоти, предположения, без да бъдат потвърдени от никакъв достоверен източник – это още един начин да се говори за Сафо.* Оскърбително отношение към нея проявяват някои представители на атическата комедия и изследователи на старогръцката литература. Това е отношение към жената, видяна през погледа на (някои) мъже в различни социокултурни контексти. В интернет е поместена статия, според която Сафо може да бъде определена дори като първата „хулиганка“ на западната литература.

Задачи

1. Обърнете внимание кои са тези, които дават оценка за Сафо? Какъв е техният статут в обществото. Подгответе презентация за един от тях по избор.

2. Как ще коментирате факта, че сред известните критици на Сафо, останали назад в културната история, преобладават мъжете?

3. За да осмислим културната ценност на Сафо, са ни необходими знания за мястото и ролята на жената в античното общество. Проучете по какво се различават Атина и Лезбос в отношението към жените във времето на Сафо и представете резултатите в аргументативно есе. Сами определете неговата тема (това, което е било най-интересно за вас в хода на проучването ви).

4. Потърсете в интернет научни проучвания за Сафо, направени от жени. Ползвайте чуждите езици, които владеете. Представете в един абзац тезата си по темата „Сафо през женския поглед“.

3) Творчеството на Сафо

Творчеството на Сафо се отнася към времето на архаиката (VII – VI в. пр.н.е.). През елинизма то е събрано от филолозите на Александрийската библиотека в девет книги с оглед най-вече на **метриката (стихотворните**

размери). През късната римска епоха обаче текстовете ѝ се преписват все по-рядко и постепенно се губят. Сафо е автор на мелическа поезия (*мелос* – „песен“: химни, елегии, епиталамии), която се пее в съпровод на някакъв инструмент. И музиката, и текстовете са нейно дело. Сафо открива плектрона (перцето за китара). В областта на метриката се прославя със създаването на нов вид строфа от 4 стиха, която носи нейното име: първите три съдържат по 11 срички (хорей с дактил в третата стъпка), а четвъртият стих, наричан „адонисов“, се състои от пет срички (дактил и хорей). Ето модела на **сафическата строфа**:

- U - Ū - U U - U - Ū
- U - Ū - U U - U - Ū
- U - Ū - U U - U - Ū
- U U - Ū

Метрическото стихосложение е редуване на дълги и кратки срички.

- U (хорей: дълга, кратка сричка)

- U U (дактил: дълга, кратка, кратка сричка)

Лесно ли е да разбираме Сафо днес? Какво трябва да имаме предвид, когато четем нейни текстове?

1. Сафо е пяла своите песни в буквалния смисъл на думата. Върнете се към текст 1 и 6 на стр. 594 – 595 и изяснете разликата между двата модела за общуване – античен и съвременен. Какво сме изгубили във времето? Какви са следствията за нас като съвременни читатели на текстове от Античността?

2. Днес се работи упорито, за да се възстанови музикалният съпровод на песните на Сафо. Прослушайте музикалните клипове на някой от посочените адреси, за да усетите мелодиката и ритмиката на оригиналните песни.

<https://www.youtube.com/watch?v=XTHE-P4oZ9w>

<https://www.youtube.com/watch?v=QiNYJf41ErI>

<https://www.youtube.com/watch?v=WsevwRvnI4U>

<https://www.youtube.com/watch?v=ltkOO1YT3-4>

<https://www.youtube.com/watch?v=eSP58Cmpahs>

<https://www.youtube.com/watch?v=QiNYJf41ErI>

<https://www.youtube.com/watch?v=mOllqozu3Fg>

3. Спецификата на старогръцката лирика е в пряка зависимост от:

– **повода за написване** (религиозни празници, празнуване на победи в състезания, частни празници, като сватби, угощения и т.н.);

– **контекста на изпълнение** (аристократични и неаристократични събирания, различни образователни ситуации и т.н.).

Днес трудно можем да открием тази информация и да я съотнесем с текстовете на Сафо, а в Античността **поводът** и **контекстът** на общуване са били важни класификационни принципи. Направете кратко изказване – предположение за смислоорганизиращата роля на **повода** и **контекста**

при общуване с меликата (какво предполагат, какво зависи от тях). Аргументирайте се.

4.1. Преводът от чужд език на български изисква специална подготовка. Вие изучавате чужд език, сърфирате в мрежата, налага ви се да ползвате чужди езици. Направете кратко проучване за преводаческата дейност – каква е нейната цел (да предаде буквалното съдържание или смисъла). Напишете есе на тема **„Изгубени в превода“** (разбира се, важно е как ще разчетете заглавието – буквално или метафорично).

Текстът в оригинал на старогръцки език. Той съдържа 4 сафически строфи, а от петата е запазен само първият стих. Специалистите твърдят, че 16-те стиха представят едно изречение.

1. φαίνεται μοι κῆνος ἴσος θεοῖσιν
2. ἔμμεν' ὦνηρ, ὅττις ἐνάντιός τοι
3. ἰσδάνει καὶ πλάσιον ἄδω φωνεί-
4. σας ὑπακούει
5. καὶ γελαίσας ἡμέροεν, τό μ' ἦ μὰν
6. καρδίαν ἐν στήθεσιν ἐπτόαισεν·
7. ὥς γὰρ ἔς σ' ἴδω βρόχε', ὥς με φώναι-
8. σ' οὐδ' ἐν ἔτ' εἴκει,
9. ἀλλ' ἄκαν μὲν γλῶσσα †ἔαγε†, λέπτον
10. δ' αὐτίκα χρῶι πῦρ ὑπαδεδρόμηκεν,
11. ὁππάτεσσι δ' οὐδ' ἐν ὄρημ', ἐπιρρόμ-
12. βεισι δ' ἄκουαι,
13. †έκαδε μ' ἴδρωσ ψῦχρος κακχέεται†, τρόμος δὲ
14. παῖσαν ἄγρει, χλωροτέρα δὲ ποίας
15. ἔμμι, τεθνάκην δ' ὀλίγω 'πιδεύης
- 16 φαίνομ' ἔμ' αὖται·
17. ἀλλὰ πὰν τόλματον ἐπεὶ †καὶ πένητα†

4.2. Преводът на Сафо от старогръцки език е високоспециализирана дейност. Изпитание за преводача е запазването на сафическата строфа. Трудности поражда и невъзможността да се определи категорично говорещото лице в текста (дали е първо, или трето лице), а също така изгубеният във времето повод за създаване на песента и контекстът на нейното изпълнение. Стихотворението, предвидено за изучаване, е оставяно без заглавие (както е в оригиналния текст на старогръцки), в специализираната литература е обозначавано като фрагмент 31 или втора ода, онасловявано е „Любов“, „Любовна мъка“, в руски превод е известно и като „Към любовницата“. Предлагаме ви 4 превода на български език. Коментирайте кое от посочените заглавия е съответно на творбата. Какво печели и какво губи текстът от заглавието? Как заглавието определя вашето читателско очакване?

Преводи на български език

ИЗ САФО

Превод: Кирил Христов

1. Ти равен си на бозите небесни:
2. непостижим те виждам аз кат тях,
3. когато чуя сладките ти песни
4. и звънкий кръшен смях.
5. Стоя ли с теб аз, без покой сърцето
6. трепти; и във блаженный този миг
7. молитви не отправя към небето
8. скованият език.
9. Във жилите не кръв кипи, а лава;
10. в ушите ми неясен шум ечи:
11. нощ непрогледна, мрак дълбок наставя
12. пред моите очи.
13. И леден пот страните ми облива,
14. треперя аз като есенен лист,
15. и сещам смъртна бледност че покрива
16. лицето ми тогиз...

ЛЮБОВНА БОЛКА

Превод: Борислав Георгиев

1. На боговете равен ми се струва
2. оня, който, до тебе приседнал,
3. те слуша тъй сладко да говориш
4. и да се смееш нежно-шеговита.
5. Но аз, щом отдалече те съгледам,
6. в уплаха – бледна – изведнъж изтръпвам.
7. Сърцето трепва във гърдите,
8. гласът ми става сух и сякаш спира.
9. Езикът ми засъхва — нежен пламък
10. под кожата ми тънко запълзява.
11. Очите ми покрива нежен мрак,
12. бучение в ушите си усещам.
13. Студена пот челото оросява,
14. нозете ми се подкосяват, ставам
15. по-бледна от изсъхнала трева,
16. свяст ми се вие, сякаш че умирам...

ЛЮБОВТА

Превод: Александър Балабанов

1. Равен на боговете ми се вижда
2. оня, който, близо до тебе седнал,
3. слуша те, как страстно говориш и
4. нежно се смееш.
5. А мене, само щом те видя негде
6. отдалече, в уплаха изведнъжка
7. трепне сърцето ми в гърдите,
8. секва гласът ми.
9. Езикът ми изсъхне, тънък пламък
10. под кожата ми запълзи, налегне
11. тежък мрак очи ми; във ушите
12. тъпо бучене;
13. пот студена ме избива; нозе ми
14. се подкосват; ставам по-жълта от
15. вежката трева в полето, свяст ми се
16. вие; замирам...

БОГ БЛАЖЕН Е ОНЯ

Превод: Георги Батаклиев

1. Бог блажен е оня, който
2. редом с теб седи и говори с тебе,
3. твоя сладък глас и смеха ти кръшен
4. слуша отблизо.
5. Ах, сега дъхът ми в гърдите спира...
6. Щом те взорът мой закопнял съгледа,
7. секва в миг гласът ми, сподавен в немощ,
8. звук да пророни.
9. И езикът вече скован засъхва,
10. знойни струйки в жилите буйно бият,
11. мрак дълбок очите забулва. Чувам
12. тътен в ушите.
13. Ледна пот избива по всички пори,
14. тръпки остри цялото тяло кършат.
15. Аз посървам, както трева, бледнея
16. и отмалявам...

Анализ и интерпретация на „Любов“

В текста е представена една ситуация, в която участват:

- някой, който говори и се смее;
- някой, който го слуша;
- някой, който **гледа** всичко това отстрани и **говори** за своето преживяване, отклик от видяното.

В превода на Кирил Христов са само двама участници в комуникативната ситуация:

- някой, който пее сладко и се смее звънко;
- някой, който стои редом с него, преживява тази близост в пространството и изказва своето преживяване.

Как се променя смисълът в този превод? Текстът изказва любовната страст на влюбения Аз, който субективно обожествява обекта на своята любов. В превода на Кирил Христов той поема и характеристиките, които в другите преводи се отнасят до *този, който говори и се смее* (две в едно, ако дръзнем да използваме тук езика на рекламата). Този превод е чужд на оригиналния текст на Сафо.

Да се върнем към автентичната ситуация. Да назовем:

- говорещия в текста, наблюдаващ другите и преживяващ болка – АЗ;
(*Дали това е Сафо? В периода VII – VI в пр.н.е. лирическият говорител започва да се отделя от автора. В текста субектът на изказа не е определен чрез граматически род.*)

- този, който слуша – ТОЙ;

(показателното местоимение „оня“ е в м.р.)

- тази, която говори и се смее – ТЯ;

(*Характеристиките на гласа – „сладък“, и на смеха – „кръшен“, обикновено свързваме с жената; в текста на превода ТЯ няма възрастова определеност, а ж.р. се появява само в превода на Б. Георгиев.*)

В текста никой с никого не говори – комуникативната ситуация не е диалогична, но Азът е активен/действа със словото си. С него гради и своя образ, и образите на другите двама. Азът им приписва характеристиките. Те добиват облик и определеност в неговия поглед-оценка-отношение. В емоционалното състояние на Аза е основанието на текста, причината за неговото поражение. Страстните чувства, които са истинското лирическо съдържание, са свързани с факта, че той наблюдава двамата в тяхната непосредствена близост (гледам ви „сега“ пред мен и преживявам – това е началната ситуация). За да осмислим мощния поток от чувства, отключени от тази ситуация, е важно да коментираме поетически изградените образи на Мъжа и Жената.

ТЯ е изобразена лаконично, чрез синекдохи: има „сладък глас“, смях „кръшен“; говори „сладко“, смее се „нежно-шеговита“. Преводите я представят по различен начин – чрез описание и чрез действена характеристика (действеният герой е по-въздействащ). И в двата случая обаче ТЯ е оценностена,

вписана е в представите за красивото. ТЯ е прекрасна. Достойна за обич. Към такова осмисляне отвеждат и следните стихове на Сафо, които в собствения си контекст полемизират с обичайната за времето (епическата) гледна точка:

А аз ви казвам: най-прекрасно е това,
което обичаме.

Текстовата идентичност на Аза е тази на влюбената жена. **Текстовете на Сафо отварят пролука към женската субектност. Любовта, красотата, общуването с прекрасното – ето една друга идея за смисъла на живота, различна от тази за воинската чест и подвига, утвърждавана от героическия епос.**

ТОЙ се сдобива с характеристика заради своята поставеност редом с НЕЯ. Изображението му има важната функция да открие още веднъж, косвено, значимостта на Жената. ТОЙ е обожествен, „на боговете равен“, „бог блажен“ само защото може да я наблюдава и чува, да бъде редом с нея, да се наслаждава на нейната красота и нежност. Съпричастяването с прекрасното го дарява с блаженство. „Равен на бога“ в текста на Сафо не се покрива с епитета „богоравен“ от епическата формула, а означава по-скоро „щастлив като боговете“. Естествено е първите гръцки лирици да заимстват лексикални и фразеологични форми от Омировия епос, но **в този текст на Сафо ставаме свидетели на дистанциране от епическата традиция.**

Тъкмо това щастие, блаженство, желание за близост с НЕЯ е отказано на Аза в настоящата ситуация. Невъзможно е да бъде на НЕГОВОТО място. Тук вече е зададен един емоционален конфликт. Усещането за загуба, за неосъществим любовен порив се усилва заради факта, че ТЯ е пред погледа на Аза, видима, но и отделена, недостижима. В такъв контекст се ражда болезненото признание:

Ах, сега дъхът ми в гърдите спира...

Разколебани са основанията на живота. Даден е тласък за разгръщането на вихър от болезнени чувства. Емоционалното състояние на поетическия Аз е в пълен контраст с блаженството на Мъжа. Строфите 2 – 4 съдържат отговора на въпроса какво се случва с влюбения човек, когато се окаже в такава ситуация. Доловим за читателя е емоционалният взрив, който отключва „любовната болка“ (както казва едно от заглавията на текста). Нейното страстно изговаряне е опит тя да бъде изведена вън от Аза. Особеното майсторство на Сафо е в способността преживяването да се погледне отстрани. Без преувеличение, но и без жалост към себе си Азът изрежда и описва външните признаци на страстта – онемяване, ослепяване, оглушаване, вледеняване, посърване, умиране. Пределното състояние на страданието е постигнато със силни, въздействащи образи (2 – 4 строфа). Жизнената енергия изтича от всеки един орган поотделно и всеки път Азът като че ли умира. Това натрупване на образи с еднакъв смисъл поражда усещане за мощно кулминационно градиране на преживяването. Преживяването на любовта.

Старогръцката лирика все още не познава вътрешното движение на чувствата, нито романтичната любов, любовта – духовно единение. Когато в

Античността се говори за чувства, неизменно се появява Ерос, за да заяви едно особено състояние на **богозавладяност**. Любовта е пратена от боговете и човек не може, но и не желае да ѝ се противопостави. Тя се възприема като болест, страдание, физическа болка. Страстта, емоциите, т.е. вътрешните състояния, се представят с външните им белези както в епоса – болка, гърчове, изпотяване, онемяване. Така е и в текста на Сафо. Но Сафо прави стъпка встрани от епоса – назовава и други признаци на афекта, недостъпни за външно (епическо) наблюдение: „знойни струйки в жилите буйно бият“, „тътен в ушите“. **В текста на Сафо лирическото се еманципира от епическото.**

От оригинала са запазени 17 стиха, но в българските преводи те са само 16. Някои изследователи допускат, че е съществувала и пета сафическа строфа, но е изгубена с изключение на нейния първи стих. Ето как изглежда той буквално в някои чужди преводи: **„Всичко, което е нужно, ще изтърпиш, а това, което е после...“**

Да се изтърпява всичко в любовта, се оказва естествено. Да се изразява като безмерно страстно чувство, което безмилостно разтърсва човека, е в съответствие с чувствителността на жената поет. Любовта обезсилва, пронизва цялото тяло, отнема жизнената енергия, но няма съпротива, нито бягство от нея. При цялата ѝ болезненост в нейното преживяване започва да се долавя и нещо сладостно (обичайното възприемане на любовта неслучайно изразяваме с оксиморона „сладка болка“). Имаме ли основание за този прочит? Да чуем как говори Сафо за любовта в други свои стихове:

Копнея и горя. Любов ме мъчи, покосва ми краката
туй **сладко-горчиво** непобедимо чудовище.

И пак понесъл ме е Ерос¹⁾, отпускащият тялото,
горчиво-сладък – пред него съм безпомощна.

Копнеж-горене-мъка-безпомощност-обезсилване – ето измеренията на любовта. В своята цялост тя е **сладко-горчива**. Сложният епитет на български език е оксиморон, но на старогръцки е една дума (γλυκόλιτρο). Любовното чувство се оказва емоционално-сетивно познание на една сложна противоречива цялост. Ето още един фрагмент от Сафо: „Любов брули душата ми; тъй вятърът в гората кърти дъбовете“. И в същото време любовта е дръзко, безстрашно призовавана: „Ела, Любов – изпепели ме...“. Ерос измъчва и... дарява щастие:

...Обичат ли се хора,
те са **щастливи**,
и грозни изглеждат
в бойни одежди...

Любов-красота-щастие. Женска чувствителност и чувственост... Потеса, която пее за тях, за да ги обезсмърти и сама да надмогне забравата за „себе си“. Сафо наистина явява нови ценности на света и задава нов житейски модус.

Историята на текста

Текстът идва до нас благодарение на Лонгин, който в своя трактат „За възвишеното“ (десета глава) го привежда като пример за изкусно описание на различни проявления на страстта.

Според някои изследователи той е сватбена песен, чието начало по традиция възпява блаженството на мъжа, който ще отведе младата жена у дома си.

Прочетете откъса от Лонгин и изпълнете задачите към него.

1. *Защо е „необходимо“ лирическата реч да бъде възвишена? Напишете теза, като се опрете на текста, но и на други източници, а така също на читателската си интуиция.*

2. *Как Сафо „прави“ своята реч възвишена? Дайте два примера от текста.*

3. *Напишете аргументативен абзац, в който да обясните как според Лонгин Сафо „прави“ речта си възвишена.*

4. *С каква речева стратегия борава Лонгин, за да постигне убедителност в обръщението си към читателите? Кои характеристики на неговия стил откривате?*

„Нека сега разгледаме дали можем някак да направим речта си възвишена. Не е ли следователно най-добре, понеже всички предмети съдържат по природа известни частици, съставлящи тяхната материя, тъй и ние по необходимост да отберем онова, което е основната съставка на възвишеното, а после отново да съберем едно с друго тези изрази, помнейки задължителната им взаимовръзка, и да ги съединим в едно цяло? Отначало слушателят е привлечен от избраните отделни изрази, а сетне – от връзката на всичко избрано.

Както примерно Сафо представя породените с любовната лудост страсти винаги по това, което действително ги съпровожда. Къде показва тя своите дарби? В изключителната си способност да отбере и свърже помежду им най-крайните и напрегнати състояния.

Нима не се възхищаваш от способността на поетесата да изследва едновременно и душата, и тялото, и ушите, и езика, и очите, и кожата – всички части, сякаш са ѝ чужди и са я напуснали? Тя ту се вледенява, ту изгаря, ту говори безразсъдно, а после възвръща разума си или изпада в ужас и насмалко не се разделя с живота, обединявайки противоположностите. Постъпва така, за да изпъкне не само едно отделно нейно чувство, а съвкупността от преживявания. Всичко това изживяват влюбените в действителност. Както вече казах, изборът на крайностите и тяхното обединяване в едно сътворяват изключителното впечатление от стихотворението...”

Лонгин, „За възвишеното“

Проектът завършва с изпълнение на творческо-изследователски задачи:

1. *Подберете според личния си вкус „любовни“ фрагменти от Сафо. Организирайте ги в малка антология на любовната лирика. В кратък предговор обосновайте избора си.*

2. Проучете за кои поети Сафо е била муза. Направете презентация по тази тема и я представете пред класа или я качете в интернет.

3. Бъдете вдъхновители за литературно четене на любовна поезия (има толкова празници и любими хора, на които можете да я посветите).

4. Представете си, че сте на мястото на лирическия Аз от текста на Сафо. Изразете преживяването си чрез текст (стихотворение, разказ, есе), чрез рисунка, пантомима... Погледнете отстрани творението си. Само вас ли изразява, или и (всеки) друг.

5. Опитайте да продължите 17 стих на Сафо от текста („Всичко, което е нужно, ще изтърпиш, а това, което е после...“). Завършете строфата. Как би изглеждала?

NOTES/БЕЛЕЖКИ

1. В Античността съществуват различни представи за взаимоотношенията между хората, които се назовават с различни думи: Ерос – любов страстно влечение; филиа – любов привързаност, не така бурна, но по-трайна и постоянна, подобна на дружба; сторге – любов уважение, например към родителите; агапе – духовна любов. Този термин взема християнството, за да изрази едно съвършено ново чувство – християнската любов на хората към Бога и на Бога към хората, а също така любовта към ближния.

REFERENCES/ЛИТЕРАТУРА

- Bogdanov, B., A. Nikolova (sast.) *Antichna literatura. Entsiklopedichen spravochnik*. – <http://bogdanbogdanov.net/pdf/191.pdf> [Богданов, Б., А. Николова (съст.) *Антична литература. Енциклопедичен справочник*. – <http://bogdanbogdanov.net/pdf/191.pdf>].
- Bogdanov, B. *Arhaicheskata starogratska lirika i liricheskiyat diskurs*. [Богданов, Б. *Архаическата старогръцка лирика и лирическият дискурс*. http://www.bogdanbogdanov.net/bg_forum_arch.php?page=discussion_show&ofs=6&discID=61].
- Bogdanov, B. *Istoriya na starogratskata kultura*. [Богданов Б. *История на старогръцката култура*. – <http://www.bogdanbogdanov.net/pdf/13.pdf>].
- Bogdanov, B. (1992). *Starogratskata literatura. Istoricheski osobenosti i zhanrovo mnogoobrazie*. Sofia: Prosveta [Богданов, Б. (1992). *Старогръцката литература. Исторически особености и жанрово многообразие*. София: Просвета]
- Bonnar, A. (1992). *Grecheskaya tsivilizatsiya, t. I*. Moskva: Iskustvo [Боннар, А. (1992). *Греческая цивилизация, т. I*. Москва: Искусство].
- Elektronen rechnik na antichnata literatura. [Електронен речник на античната литература. – <https://romulus-bg.net/?page=e>].

- Longin, (1985). *Za vazvishenoto*. Sofia: Nauka i izkustvo [Лонгин, (1985). *За възвишеното*. София: Наука и изкуство].
- Safo. *Prevodi na balgarski ezik*. [Сафо. *Преводи на български език*. – <http://theseus.proclassics.org/taxonomy/term/245>].
- Snel, Br. (1998). *Probuzhdaneto na lichnostta v rannata gratska lirika*. V: *Antichna literatura*. Sofia: Altos [Снел, Бр. (1998). Пробуждането на личността в ранната гръцка лирика. В: *Антична литература*. София: Алтос].
- Suda (istoricheska entsiklopediya na drevniya sredizemnomorski svyat ot 10 v.). [Суда (историческа енциклопедия на древния средиземноморски свят от 10 в.). – <http://literaturasu.blogspot.bg/2013/02/blog-post.html>].
- Taho-Godi, A. (1989). *Antichnaya literatura*. Moskva: Prosveshtenie. [Тахо-Годи, А. (1989). *Античная литература*. Москва: Просвещение].
- Freydenberg, O. (1984). *Proizhod na gratskata lirika*. V: *Traditsiya. Literatura. Deystvitelnost. (Problemi na starogratskata literatura v svetovното literaturoznanie)*. Sofia. [Фрейденберг, О. (1984). Произход на гръцката лирика. В: *Традиция. Литература. Действителност. (Проблеми на старогръцката литература в световното литературознание)*. София].

METHODOLOGICAL PROJECT FOR STUDYNG SAPHO IN 8TH GRADE

Abstract. The text conceptualises the methodical projection as a fundamental activity, aimed at organising an effective learning process. It presents a project for studying ancient Greek poetry, as well as the poem “Love” by Sappho studied in 8th grade. Its rationales are multi-dimensional: the Literature standard and the curriculum for grade 8th; the cognisance that the traditional view of knowledge is that it is something that can be pre-prepared and given to the student – a passive receiver of knowledge; the constructivist idea about the social construction of knowledge in a dialogic learning environment, where the learners are ‘subjects’ and they are equals; the concept for reading literacy and literary competence; as well as the activities that develop them.

✉ **Dr. Lyudmila Berkovska, Assist. Prof.**

Sofia University

Sofia, Bulgaria

E-mail: lberkovska@gmail.com